

15. Павленко С. О. Міф про Мазепу / Павленко С. О. — Чернігів, 1998.
16. Пуцко В. Гетьман Іван Мазепа — меценат українського церковного мистецтва / В. Пуцко // Церковний календар на 1992 р. — Б. м., 1992. — С. 152–170.
17. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. — К., 1998.
18. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДАК). — Ф. 1407. — Оп. 1. — № 86.
19. ЦДАК України. — Ф. 1407. — Оп. 1. — № 87.
20. Там само. — Ф. 1407. — Оп. 1. — № 89.

А. А. Кізлова

УДК 94(477-25):2«17/19»

**РЕЧОВЕ СЕРЕДОВИЩЕ
КИЇВСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ СВЯТИНЬ
У КІНЦІ ХVІІІ — ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТТЯХ ХХ ст.**

Статтю присвячено одному з аспектів сприйняття чудотворних ікон і мощей Києва в кінці ХVІІІ — перших десятиліттях ХХ ст. На основі широкого кола архівних матеріалів і опублікованих джерел проаналізовано речове середовище шанованих ікон і реліквій та погляди служителів Церкви на святині їхнього храму.

Ключові слова: Київ (кінець ХVІІІ — перші десятиліття ХХ ст.), чудотворні ікони, мощі, православні служителі Церкви, монастирі, храми.

Статья посвящается одному из аспектов восприятия чудотворных икон и мощей Киева в конце ХVІІІ — первых десятилетиях ХХ в. На основании широкого круга архивных материалов и опубликованных источников проанализирована вещевая среда почитаемых икон и реликвий, а также взгляды служителей Церкви на святини в их храме.

Ключевые слова: Киев (конец ХVІІІ — первые десятилетия ХХ в.), чудотворные иконы, мощи, православные служители Церкви, монастыри, храмы.

The article is dedicated to one of aspects of the Kyiv miraculous icons and relics perception (late 18th ct. — first decades of 20th ct.). On the basis of wide circle of the archival and published sources the things in the Kyiv Orthodox honoured icons and relics surrounding and the opinions of servants of Church to the sacred objects of their temple were analyzed.

Keywords: Kyiv (late 18th ct. — first decades of 20th ct.), miraculous icons, relics, Orthodox servants of Church, monasteries, churches.

Однією з ключових в історії православної Церкви є проблема характеристики релігійної свідомості вірян. Адже для них часто не були вирішаль-

ними ні канонічні, ані будь-які інші офіційні приписи. Оскільки шанування святинь — невід’ємна складова православної релігійності, його дослідження є актуальним.

Шанування святинь у Києві кінця XVIII — перших десятиліть XX ст. та в тогочасних містах загалом з історичного погляду практично не досліджене. До речового середовища ікон і реліквій у контексті їхнього шанування інтерес проявляли і проявляють переважно російські дослідники, насамперед етнологи, зокрема Кіра Цеханська [55, 256 с.], іноді — мистецтвознавці, як от Ірина Стерлігова [52, 261 с.]. Інформацію з теми містять також розвідки XIX — початку XX ст., присвячені історії Києва та окремих церков і монастирів міста [1, с. 272–392; 21, 86 с.; 23, 111 с.; 24, с. 583–598; 25, с. 167–179].

Мета роботи — за облаштуванням найближчого до шанованих ікон і реліквій простору простежити, як ставилися до них у храмі, яку інформацію служителі Церкви прагнули донести до богомольців, котрі оглядали святині.

Основою джерельної бази є документальні джерела, створені свого часу для матеріальної звітності — майнові описи храмів [11, 22 арк.; 14, 11 арк.; 15, 8 арк.; 20, 186 арк.; 22, 60 арк.; 43, 97 арк.; 44, 195 арк.; 45, 208 арк.; 46, 263 арк.], документи, де фіксували кількість дарів до святинь [2–5; 7; 8; 13; 16; 17; 26–41; 48] та використання церковних цінностей [9, 80 арк.; 12, 2 арк.; 47, арк. 81–113 зв.], справи про крадіжки в храмах [10, 14 арк.]. Залучалися й записки мандрівників [6], які містять інформацію про ті аспекти шанування, котрі не документувалися. Путівники по Києву та по святих місцях Росії, видані в досліджуваній період [49, 180 с.; 50, 256 с.; 51, 239 с.; 53, 82 с.], теж відносимо до джерел, оскільки там описуються святині та їхнє розміщення, самі храми, наводяться розклади богослужінь, хресних ходів, поради богомольцям — усе чинне саме на період укладання путівників, а також уривки зі сказань про чуда від святинь. Не можна оминати увагою й зображальні джерела, а саме — фотографії з інтер’єрами храмів, на яких буває добре помітно деталі речового середовища шанованих об’єктів, та зображення їх самих (Див. іл. 1, 2, 3).

Ще Дмитрій Ростовський переймався, що доторкнувся до мощей св. вмц. Варвари «нечистими» руками, і думав про потребу гідно прикрасити її раку [54]. В окреслений період зі значущістю святині прямо пов’язує її прикраси митрополит Євгеній (Болховітінов) на прикладі образу Успіння Богородиці в Києво-Печерській лаврі. Найкраще порівняно з іншими оздоблення ікони він пояснює її головною роллю серед святинь обителі [1, с. 322].

До достойного оформлення шанованих святинь долучалися й миряни. Так, 1914 р. до Братського монастиря звернулися п’ять «торгових людей», які надали кошти, аби навести лад у занедбаній обителі. Монахів допуска-

ти до роботи не хотіли, щоб ті нічого не зіпсували [22, арк. 78 зв., 79]. Втім, зазвичай складно визначити, чия роль у творенні середовища навколо ікон і мощей була вирішальною. В цій статті розглядатиметься насамперед відповідна діяльність служителів Церкви.

Свідченням того, як навіть за надзвичайних обставин останні дбали про святині, є приклад відновлення Притискомикільської церкви після пожежі 1811 р. на Подолі. 1812 р. обгорілий храм освятили, іконостас купили старий у церкві на Ближніх печерах. А 1814 р. на позолоту й фарбування кіоту шанованої ікони св. Миколая з пожертвуваних грошей виділили 500 руб. асигнаціями. Втім, кошти на відновлення церкви збирали ще й у 1822 р., і на той час накопичилося 5185 руб., ще 1000 руб. взяли в борг [25, с. 172]. Таким чином, коли навіть на іконостасі намагалися заощадити, для оздоблення самої тільки чудотворної ікони надали значну частку зібраної суми. Отже, притискомикільські клірики усвідомлювали значення порядку при шанованій святині.

Однією з соціальних сторін оформлення простору навколо об'єктів шанування є те, що від нього миг залежати доступ до них богомольців. Особливо це стосується мощей лаврських угодників. Так, М. Захарченко вказує, що до кінця XVIII ст. ніші з гробницями було закрито дошками з зображеннями святих, тому до мощей, помітних лише через отвори в цих дошках, неможливо було прикладатися [19, с. 127]. Близько 20 дощок збереглися й на час укладання праці М. Захарченка [19, с. 127]. Втім, доступ до мощей святих поступово спрощувався. В середині XIX ст. щонайменше одна з мироточивих глав у лаврських печерах взагалі відкрито лежала на склянній тарелі [21, с. 26]. З одного боку, це суперечило висловленій у самій Києво-Печерській лаврі щодо ікони Успіння тезі про більшу святість в очах богомольців віддаленіших від них сакральних об'єктів. З іншого — через вільний (хоча й під контролем монахів-провідників) допуск до святинь вірянам висловлювали певну довіру. Окрім того, образ Успіння все-таки спускали в потрібний час, аби дати змогу до нього прикластися, а мощі Ближніх і Дальніх печер і так були «віддалені», до того часу, поки вірян не заводили всередину.

З погляду формування простору навколо шанованої ікони чи реліквії особливо показові, на нашу думку, дії служителів Церкви з так званим «прикладом» (дарами богомольців, приєднаними до святині), оскільки використання останнього не потребувало додаткових витрат і узгодження на високому рівні церковної ієрархії.

Рушники, хустки й сувої полотна, які часто приносили до гробу св. вмц. Варвари в Михайлівському Золотоверхому монастирі, до «прикладу» можна віднести дуже умовно, оскільки їх розподіляли між братією [8, 6 арк.]. Надалі їхнє застосування, найімовірніше, залежало від якості матеріалу.

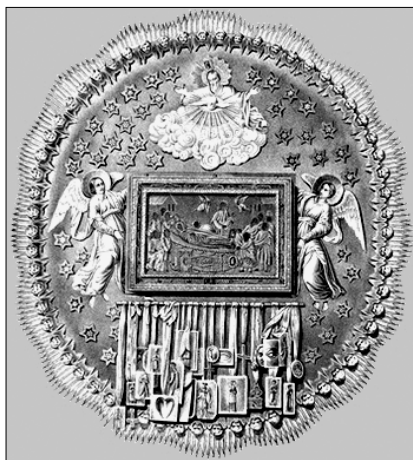
Покрови на гробниці й моці, занавіски до ікон, а також поширені дари до мощей св. вмц. Варвари — воздухи, покровці, аналойні та на престольні покрови — використовували в храмі за призначенням, а виключали зі складу церковного майна «по обвітшалоости». Незалежно від фізичного стану зберігали тільки дари найвизначніших вкладників, насамперед членів імператорської родини та церковних ієрархів [47, арк. 81–113 зв.]. Репрезентативних відомостей про побутування таких речей (у яких випадках, наскільки регулярно і довго ними користувалися) віднайти не вдалося.

Натомість про різних видів вотивні привіски інформації значно більше, оскільки ці речі поєднували символічну значущість і вартість матеріалу, однак для практичних потреб могли застосовуватись лише після зміни їхньої форми.

Щойно принесені привіски потрапляли до ікони або до гробу святого. Щодо подальшої долі приносів, постає запитання, наскільки вони були, в очах служителів Церкви, невіддільні від святинь, до яких приносилися. Тобто, як воти розподіляли в межах та поза межами храму чи монастиря, які з них залишали при святині надовго та як саме й чому розміщували при ній.

Використання привісок найповніше характеризують відомості еклесіарха Києво-Печерської лаври. Можна підрахувати, що всього в обителі залишилося близько 73,5% переплавлених срібних і золотих привісок до ікон Богородиці — Успіння й Байбузької — та мощей з Дальніх і Ближніх печер [27, арк. 9, 25, 30; 31, арк. 13, 15; 34, арк. 8; 39, арк. 7]. Золото й срібло надавали, залежно від потреби, в різні храми обителі. За її межі вийшло 26,5% вотивних металів. У складі іконних рам вони потрапляли до представників царської родини, ієрархів та інших визначних осіб [26, арк. 3, 35, 37; 27, арк. 6, 34 зв., 35–36, 85; 29, арк. 17; 54, арк. 7 зв., 10, 12, 17; 31, арк. 8; 34, арк. 11; 37, арк. 10; 38, арк. 8, 10; 39, арк. 5; 41, арк. 1]. Отже, хранителі святинь не вважали вотиви недоторканими. На появу цього погляду могло вплинути й те, що регулярно надходили все нові та нові привіски, тож поставала потреба звільняти для них місце.

Щодо матеріалу і видового складу «приносів», які надавали до переплавлення з лаврської ризниці, порівняно з тими, що залишалися, і регулярності використання пожертв, то за 1822–1853 рр. було витрачено в різних цілях близько 70 (з 71,5) кг вотивного срібла і близько 12 (з 13,5) кг золота [26–41]. Але в ризниці на 1853 р. залишилося ще 632 речі, в яких поєднувалися коштовні метали й камені, а також стрази або перлини [41, арк. 11]. Такі воти зберігали десятиліттями, майже не витрачали. Переважно це були прикраси, рідше — «частини тіла», ще рідше — хрестики [26–41]. Отже, в означений період норма синодального указу 1722 р., спрямована передусім на вилучення з храмів «нецерковних» привісок [52, с. 8], не впливала на розподіл дарів у Києво-Печерській лаврі. Втім, за наявними джерелами не можна з певністю ви-

Іл. 1. Ікона Успіння Богородиці з Києво-Печерської лаври з дарами богомольців. Фото до 1917 р.

воти в формі християнських символів для хранителів святині були таким самим витратним матеріалом, як і «нецерковні» на вигляд.

Таким чином, постає проблема потреб, на які виділяли вотивні речі, а отже — того, наскільки значущим для служителів Церкви був контакт дарів зі святинею. У Києво-Печерській лаврі близько 1/9 срібла і 277 г золота, використаних у межах обителі в 1834–1852 рр., пішли на створення срібних променів та ангелів над образом Успіння Богородиці (Іл. 1*) й на переоблаштування його рами [26, арк. 50, 51 зв.; 27, арк. 7; 33, арк. 12]. Багато це чи мало, можна визначити за тим, як розподіляли решту «привісочних» коштовних металів.

За наявними джерелами, найчастіше воти йшли на ремонт лампад, кадил, свічників і панікадил, ложок, «иныхъ церковныхъ вещей», на виготовлення лжиць, рам і окладів на ікони й гробниці, прикраси для облачення (переважно архієрейського) [3, 3 арк.; 5, арк. 3, 5, 11; 26, арк. 5 зв., 43; 10, 14 арк.; 27, арк. 4, 9, 25, 30, 31, 34; 28, арк. 4, 11–12, 14 зв.; 30, арк. 6, 10, 12; 31, арк. 1, 3, 8; 33, арк. 4, 7, 12; 34, арк. 4, 8; 35, арк. 4; 36, арк. 1, 10, 17; 38, арк. 9; 39, арк. 3]. Таким чином, на потреби, не пов'язані з оформленням храму та створенням предметів для богослужіння, воти в Лаврі не надавалися.

Раму Києво-Печерської ікони Успіння Богородиці обладнали прутами, щоб зручніше розміщувати дари богомольців. Таке облаштування було пошире-

значити, яку роль відіграли незначні можливості практичного застосування у монастирі «комбінованих» коштовностей.

Аналіз видів зданих на переплавлення привісок може вказати, чи надавали, наприклад, перевагу зберіганню хрестиків та іконок порівняно з іншими вотами. Вже з 1837 р. в записах фіксувалася лише кількість срібних «приносів», а з 1848 р. — тільки їхня маса [26–41] (золоті та інші описувалися й далі). Однак у попередні роки хрестики переплавлювали [26, арк. 51 зв.; 28, арк. 14], так цілком могли робити й надалі. Принаймні, не вдалося знайти даних, які свідчили б про зворотне. Отже,

* Ковалинський В. В. Київські мініатюри. Книга перша. — К. : 2006. — с. 148.

◀ Іл. 2. Царські врата Успенського собору Києво-Печерської лаври та ікона Успіння Богородиці.

▲ Іл. 3. Ікона Успіння Богородиці над Царськими вратами. На пруті під образом — рушник. Фото після 1917 р.

ним явищем [33, арк. 12; 55, с. 96] і водночас свідченням того, що братія Києво-Печерської лаври визнає важливість вотивів у комунікації вірян зі святиною (Іл. 1). На знімку, зробленому вже після перетворення Лаври на музейне містечко, добре помітно, що на цьому пруті висить рушник (Іл. 2, 3*).

Зі срібних привісок до ікони Богородиці на Дальніх печерах зробили лампади, а з золотих — оздоблення іконостасу в печерній церкві [46, арк. 22].

Зазвичай привіски переплавляли під час облаштування храму перед Великоднем і раз — перед Успінням Пресвятої Богородиці [31, арк. 4; 33, арк. 4; 34, арк. 4, 8; 37, арк. 3]. В інших випадках їх брали за потребою. Оскільки богомольці приходили переважно теплої пори року, взимку кількість вот майже не зростала. Тож було зафіксовано два випадки, коли вотивне срібло ювеліру віддавали після того, як він витратив власне [37, арк. 1; 38, арк. 8].

Щодо привісного золота, в Лаврі ним найчастіше оздоблювали оклади й гробниці. Досить значною (близько 11 кг) витратою було визолочення дверей у куполі великої дзвіниці, а ще таке золото зберігали у зливку. Перлинами вишивали облачення [26, арк. 5 зв.; 28, арк. 14; 29, арк. 19; 30, арк. 12; 38, арк. 5, 13, 15; 39, арк. 1, 7; 40, арк. 10 зв.; 70, арк. 7 зв.].

* Центральний державний кінофотофоноархів ім. Г. С. Пшеничного. — Од. зб. 4-14723.

За межі обителі переплавлене приносить срібло потрапляло переважно в окладах для підносних ікон. Частина золота й коштовних каменів передали до Софійського митрополичого дому [26, арк. 3, 35, 37; 50, арк. 6, 34 зв. — 36, 85; 29, арк. 17; 30, арк. 10, 12, 17; 31, арк. 8; 58, арк. 11; 37, арк. 10; 38, арк. 8, 10; 39, арк. 5], а коралові й бурштинові намиста продавали. Втім, подані до ікони Богородиці на Дальніх печерах корали використали «на церковные надобности» [30, арк. 7 зв.; 41, арк. 1; 46, арк. 22], тож не завжди такі приноси були не потрібні в обителі.

На різні святині храму привіски витрачали не тільки в Києво-Печерській лаврі. Так, ігуменя Флорівського монастиря Смарагда у 1817 р. просила в митрополита Серапіона дозволу зробити 4 срібні ризи для намісних ікон. Серед срібла для цього згадується «серебряныхъ привѣсокъ десять фунтовъ» [15, 8 арк.]. Очевидно, якщо не всі, то принаймні більшість цих привісок походили від Руденського образу Богородиці.

Лампади зі срібних вот від Златовратської ікони Богородиці планував виготовити протоієрей Старокиївської Троїцької церкви Андрій Масненко (1805 р.) [12, 2 арк.]. Проте невідомо, де мали ці лампади висіти: біля шанованого образу, чи деінде в храмі. З іншої причини хотіли продати пуд срібла з привісок до Братської ікони на 1820 р. (з якого часу — невідомо) в Києво-Братському монастирі. Обителі бракувало грошей на відновлення Богоявленської церкви [42, 4 арк.]. Тож волею настоятеля і братії дари, спрямовані початково до однієї ікони, мали стати джерелом оновлення всього храму, де вона перебувала, тобто знову-таки набували додаткового значення окрім виконання ролі матеріалізованої молитви. На полях майнового опису Софії Київської за 1803 р. є приписки, що привісні хрестики від Куп'ятицької Богородиці, а також срібні «очі», каблучки, півімперіали від ікони св. Миколая Мокрого пожертвували з храму на військові потреби у 1812 р. [43, арк. 67 зв., 68]. Про інші випадки використання софійських вот, хоча ті й вибували від святинь до ризниці, у майнових описах не згадується.

У Михайлівському Золотоверхому монастирі з привісок виготовляли хрестики й каблучки, які потім розповсюджували при гробі св. вмц. Варвари [13, 16 арк.]. Щодо продажу вотивів вдалося віднайти лише одну згадку часів Першої світової війни, коли в монастиря виникли проблеми з коштами [9, арк. 171]. Отже, настоятель і братія обителі, роблячи срібні та золоті воти сировиною, надавали їм і нове значення — символічних матеріальних знаків благословення святої.

На тлі плінності вотивів при святих мощах та чудотворних іконах ще важливішим видається з'ясування того, які приноси хранителі святинь зберігали і чому саме такі. Адже будь-яка привіска, яка залишалася при чудотворній іконі чи святих мощах, уже промовляла про чиєсь очікування благодатної допо-

моги при цій святині або подяку. Воти, які зберігались у ризниці, теж залишалися свідченням про це, проте лише за умови її відвідування паломниками.

Інформацію для відповіді на це запитання можна знайти передусім у друкованих виданнях окресленого періоду та майнових описах храмів.

Судячи з кількох путівників, біля Києво-Печерської ікони Успіння досить довго перебували хрестики — діамантовий та золотий з діамантами, пожертвовані до неї, відповідно, митрополитом Київським Філаретом (Андрієвським) перед смертю і великою княгинею Олександрою Петрівною в 1862 р. [19, с. 100; 23, с. 43; 49, с. 54; 50, с. 45; 53, с. 23]. Принаймні саме ці воти описували окремо, хоча й зазначали, що загалом привісок багато. Автори відповідних праць були впевнені, що хрестиків не знімуть з ікони і їх побачать потенційні читачі. Отже, в цьому разі для хранителів святині першочергову роль відіграла особа того, хто передав привіску. Не вдалося встановити, як поширювали серед богомольців відомості про те, хто які воти приносив, окрім згадок у путівниках. У будь-якому разі навіть сама коштовність хрестиків мала вказувати на високий соціальний статус їхніх «подателів». До того ж і умови зберігання дорогих привісок на іконі були сприятливими завдяки розміщенню аж над царськими вратами.

З іншого боку, названі хрестики залишалися «прикладом». А от ще один дар до ікони Успіння через 5 років вмонтували до окладу. В 1817 р. велика княгиня Катерина Павлівна відвідувала Лавру й пожертвувала великий аметист у золотій оправі, всипаній діамантами. У 1823 р. його вправили у вінець Бога Отця на цій іконі [18, с. 119; 51, с. 174]. Таким чином, камінь втрачав форму воти і її символічне значення в очах сторонніх, проте, швидше за все, вигравав зовнішній вигляд ікони загалом. Окрім того, в окладі коштовність непорушно пов'язувалася з образом. Отже, хранителі святині дбали не лише про поверхову показовість речового оточення ікони, а й про вічну молитву за дарителів.

По-іншому ситуація склалася в Михайлівському Золотоверхому монастирі. Про якісь конкретні привіски, які довго не знімали з раки, в наявних джерелах не повідомляється, є вказівки лише на велику кількість вот. На нашу думку, хранителі святині орієнтувалися на те, що саме кількість зібраних при гробі святої дарів може найкраще засвідчити присутність Божественної благодаті. Враховуючи, що за рік могло надійти кілька сотень самих тільки срібних привісок [Див., наприклад: 2; 7, 11 арк.; 17, 7 арк.], кожна окремо не виділялася. Щоправда, немає прямих свідчень, чи вотиви знімали щомісяця, коли їх підраховували, чи тільки в разі потреби, перед використанням.

Зберігання коштовних привісок при гробі св. вмц. Варвари ускладнювалося їхньою доступністю для можливих злодіїв. Тому, за розпорядженням настоятеля, золоті привіски відразу ховали до ризниці, а не вивішували над

Іл. 4. Зображення ікони з відсіченою главою св. вмц. Варвари у Київському Михайлівському монастирі.

тільки три дорожчі за 60 руб. Надалі всі перстені на пальцях великомучениці зберігаються [20, 186 арк.; 44, арк. 9–10 зв.; 45, 208 арк.; 48, 2 арк.]. Частково коштовні вотиви від визначних осіб приладнували до образу відсіченої глави св. вмц. Варвари, який виносили до мощей лише на час богослужіння [19, с. 220; Іл. 4*]. Отже, в обителі проблему увічнення молитви жертводавців до великомучениці Варвари вирішували компромісно: дари зберігалися в надійному місці, але щоразу були «присутні» на службі, відділені від мощей святої, але приєднані до її ікони.

З привісок до ікони Руденської Богородиці в розвідці про Флорівський монастир згадуються коштовні хрестики, фермуари, брошки, зірки з коштовних каменів, золоті перстені, на іконі також було прикріплено діаманти [4, 3 арк.; 24, с. 586]. Однак це лише ті дари, які зберігалися довго, а простежити плинність привісок та принципи їхнього відбору неможливо через брак джерел.

Використання дарів до святині для не пов'язаних з нею потреб простежується й на прикладі більш вагомих, ніж привіски, речей. Так, до колишньої раки св. вмц. Варвари в 1847 р. вклали частинки мощей свв. Пантелеймона, Спиридона, Харлампія та інших [19, с. 664–665]. Таким чином, дрібні вотиви були тільки частиною кругообігу пов'язаних з шанованими святинями речей у храмі. Поодинокі прояви ставлення до вотивів як до церковного майна і використання їх у храмі було зафіксовано ще в XVII ст. [56, с. 201–210], отже прямого зв'язку між указом 1722 р. про зняття приносів з ікон і витратами цих речей немає.

* Сементовский Н. Жизнь святых великомученицы Варвары и повесть о ея святых мощах с рисунками. — К. : Гаммершид, 1858. — 48 С.

Отже, можна зробити такі висновки. На думку хранителів святинь, дари не обов'язково мали в незмінному вигляді зберігатися при відповідній іконі чи реліквії або в ризниці. Допускалося використання вотивів у формі християнських символів, а не тільки «нецерковних» на вигляд. Втім, служителі Церкви усвідомлювали важливість вот, адже надавали їх переважно для оздоблення самої святині та інших ікон і святих мощей (оклади, гробниці); освітлення храму і одночасно ще одного вияву шанування святинь (лампади, свічники, панікадила); богослужіння (кадила, облачення, посуд для причастя). У храмах, де не було стабільного припливу приносів, їх збирали роками й використовували в разі крайньої потреби, а там, де вотиви надходили регулярно, їх було включено в кругообіг церковних речей. Таким чином, служителі Церкви, які надавали оформленню найближчого матеріального оточення святині велике значення, тим самим проявляли пошану й до самих шанованих ікон і реліквій, а отже — і до їхніх першообразів. Через підбір предметів навколо святині до вірян прагнули донести свідчення про те, як її вшановували їхні попередники, зокрема й представники найвищої державної влади та церковні ієрархи.

1. Болховитинов Евгений, митр. Описание Киево-Печерской лавры / Евгений Болховитинов // С. Болховитинов. Выбранные работы из истории Киева. — К. : Либидь — ІСА, 1995. — С. 272–392.

2. Ведомости годовые ризничего, гробового, эконома и палатного, 1811 р. — ЦДІАК України. — Ф. 169. — Оп. 1. — Спр. 1 (1811). — 72 арк.

3. Ведомость казначая лавры о наличии ценностей при иконе Успения Божьей Матери в Успенском соборе, 1817 р. — ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 2 загальн. — Спр. 65 (1817). — 3 арк.

4. Відомості щодо історії монастиря та кількість брильянтів на іконах, 1837 р. — ЦДІАК України. — Ф. 167. — Оп. 1. — Спр. 234. — 3 арк.

5. Годовые ведомости Успенского собора..., 1853 р. — ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 2 загальн. — Спр. 196. — 5 арк.

6. Гун О. фон. Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осеню 1805 года : в 2 ч. / Гун О. фон. — М. : Платон Бекетов, 1806. — Ч. 2. — 1806.

7. Дело о пересмотре вещей, при гробе св. вмц. Варвары находящихся... 1852 р. — ЦДІАК України. — Ф. 169. — Оп. 7. — Спр. 451. — 11 арк.

8. Дело о приносных вещах ко гробу св. вмц. Варвары и других мелочных вещах, как то: холста, утиральников и платков..., 1850 р. — ЦДІАК України. — Ф. 169. — Оп. 8. — Спр. 193. — 6 арк.

9. Дело о разной переписке с разными лицами и учреждениями, 1917 р. — Ф. 169. — Оп. 8. — Спр. 5381. — 80 арк.

10. Дело об уворованных ... в Лаврской большой церкви серебряных венцах и о изделиях на место оных вновь из привесок церковных, 1809 р. — Ф. 128. — Оп. 1 загальн. — Спр. 1252. — 14 арк.

11. Дело по доношению Киево-Подольского Духовного Правления и опись Киево-Подольской Притиско-Николаевской церкви, 1777 р. — ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 172. — Спр. 55. — 22 арк.

12. Дело по прошению Старокиевской Троицкой церкви протоиерея Андрея Масенкова о дозволении сделать из привесок серебряных лампады, 1805 р. — ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 199. — Спр. 97. — 2 арк.

13. Дело по резолюции его преосвященства о тетради для записки приносимых в Киево-Софийскую соборную церковь разных укладов, 1808 р. — ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 202. — Спр. 10. — 16 арк.

14. Дело по репорту киевоподольского протоиерея... с препровождением описи... Добро-николаевской церкви, 1787 р. — ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 181. — Спр. 131. — 11 арк.

15. Дело по репорту Киевофлоровского девичьего монастыря игуменьи Смарагды с сестрами, с представлением описи монастырского церковного имущества, 1815 р. — ЦДІАК України. — Ф. 127. Оп. 209. — Спр. 60. — 8 арк.

16. Дело по репорту о снятии с балдахина св. вмц. Варвары привесок, 1787 р. — ЦДІАК України. — Ф. 169. — Оп. 1. — Спр. 10 (1787). — 14 арк.

17. Дело по репорту о снятии привесок с балдахина при мошах св. вмц. Варвары, 1788–1795 рр. — ЦДІАК України. — Ф. 169. — Оп. 1. — Спр. 13 (1788). — 7 арк.

18. Закревский Н. В. Летопись и описание города Киева : в 2 т. / Закревский Н. В. — Т. 2. — М. : Унив. тип, 1868.

19. Захарченко М. М. Киев теперь и прежде / Захарченко М. М. — К. : Задруга, 1995. — 290 с. — (Вых. дан. ориг.: К. : Кульженко, 1888).

20. Историко-статистическое описание монастыря, 1880 р. — Ф. 169. — Оп. 6. — Спр. 269. — 186 арк.

21. Киевские пещеры и Киево-Печерская лавра. — К. : КПЛ, 1864. — 86 с.

22. Книга, данная из... Консistorии... для описи всему церковному и монастырскому имуществу, 1851 р. — ЦДІАК України. — Ф. 168. — Оп. 1. — Спр. 268. — 60 арк.

23. Л(ебединцев) П. Г. Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии / Л(ебединцев) П. Г. — К. : КПЛ, 1894. — 111 с.

24. Малиженский Н. Киевский Флоровский (Вознесенский) монастырь / Н. Малиженский // Киевские епархиальные ведомости (Далі — КЕВ). — К., 1895. — № 13. — Часть неоф. — С. 583–598.

25. Мальшевский И. Церковь св. Николая Набережного в Киеве на Подоле / И. Мальшевский // КЕВ. — К., 1866. — № 5. — Ч. 2. — С. 167–179.

26. Месячные ведомости Успенского собора о пожертвованных ценностях для иконы Успения Богоматери, 1822–1826 рр. — ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 2 загалн. — Спр. 81. — 58 арк.

27. Месячные ведомости екслексиарха Лавры о наличии ценностей при иконе Успения Божьей Матери в Успенском соборе (Далі — Месячные ведомости екслексиарха...), 1834 р. — ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 2 загалн. — Спр. 126. — 12 арк.

28. Месячные ведомости екслексиарха... 1836 р. — ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 2 загалн. — Спр. 145. — 19 арк.

29. Месячные ведомости екслексиарха..., 1837 р. — ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 2 загалн. — Спр. 147. — 21 арк.

30. Месячные ведомости екслексиарха..., 1838 р. — ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 2 загалн. — Спр. 154. — 18 арк.

31. Месячные ведомости екслексиарха..., 1839 р. — ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 2 загалн. — Спр. 159. — 14 арк.

32. Месячные ведомости екслексиарха..., 1840 р. — ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 2 загалн. — Спр. 160. — 12 арк.

33. Месячные ведомости екслексиарха... 1841 р. — ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 2 загалн. — Спр. 162. — 17 арк.

34. Месячные ведомости епископа..., 1842 г. — ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 2 загальн. — Спр. 163. — 12 арк.
35. Месячные ведомости епископа..., 1843 г. — ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 2 загальн. — Спр. 166. — 14 арк.
36. Месячные ведомости епископа..., 1845 г. — ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 2 загальн. — Спр. 168. — 12 арк.
37. Месячные ведомости епископа..., 1847 г. — ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 2 загальн. — Спр. 172. — 24 арк.
38. Месячные ведомости епископа..., 1848 г. — ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 2 загальн. — Спр. 177. — 14 арк.
39. Месячные ведомости епископа..., 1849 г. — ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 2 загальн. — Спр. 180. — 12 арк.
40. Месячные ведомости епископа... 1850 г. — ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 2 загальн. — Спр. 186. — 13 арк.
41. Месячные ведомости епископа..., 1852 г. — ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 2 загальн. — Спр. 194. — 12 арк.
42. О продаже серебряных привесок и других вещей, 1820 г. — ЦДІАК України. — Ф. 168. — Оп. 1. — Спр. 48. — 4 арк.
43. Опись кафедральной Киево-Софийской соборной церкви..., 1803 г. — ДАК. — Ф. 3. Оп. 2. — Спр. 5. — 97 арк.
44. Опись Киевского Михайловского Златоверхого монастыря, 1787 г. — ІР НБУВ. — Ф. 312. — Спр. 439 П. — 195 арк.
45. Опись церквам Киево-Златоверхо-Михайловского монастыря..., 1844 г. — ЦДІАК України. — Ф. 169. — Оп. 6. — Спр. 272. — 208 арк.
46. Опись церковному имуществу (на Дальних пещерах), 263 арк. — ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 5414.
47. Опись церковным вещам, исключенным по их обветшалости, 1843 г. — ЦДІАК України. — Ф. 169. — Оп. 5. — Спр. 3. — Арк. 81–113 зв.
48. По докладу гробового иеромонаха Сильвестра о освидетельствовании собранных с гроба св. вмц. Варвары вещей, 1807 г. — ЦДІАК України. — Ф. 169. — Оп. 1. — Спр. 4 (1807). — 2 арк.
49. Прибавление к путеводителю «Киев и его окрестности»: Печерская Лавра и к ней главнейшие пути через Киев / Сост. Н. Тарановский. — К. : КПЛ, 1883. — 180 с.
50. Путеводитель по Киеву и его окрестностям / Соч. В. Д. Бублика. — К. : тип. С. В. Кульженко, 1897. — 256 с.
51. Сементовский Н. Киев, его святые, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников / Сементовский Н. — К. : Губернское управление, 1871. — 239 с.
52. Стерлигова И. А. Драгоценный убор древнерусских икон XI–XIV веков: Происхождение, символика, худож. образ / Стерлигова И. А. — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — 261 с.
53. Тулубовский Я. А. Святые лавры русской земли / Тулубовский Я. А. — К. : КПЛ, 1887. — 82 с.
54. Туптало Дмитрій. Діаруш / Туптало Дмитрій [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/synopsys/avtob.htm>.
55. Цеханская К. В. Иконопочитание в русской традиционной культуре / Цеханская К. В. — М. : ИЭА РАН, 2004. — 256 с.
56. Ширяков И. В. Монеты-привески к иконам в храмах допетровской России / И. В. Ширяков // Забелинские научные чтения — 2000. — М. : Серии б/и, буква Т, 2001. — (Труды Государственного Исторического музея). — Вып. 126. — С. 201–210.